

Szathmári István szerk., A retorikai-stilisztikai alakzatok világa

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003. 227 lap

SZATHMÁRI ISTVÁNNak nemcsak számos nagyszerű, a stilisztika kutatásában és oktatásában nélkülözhetetlen könyve és számtalan tanulmánya, hanem páratlanul eredményes tudományszervező tevékenysége is a magyar stilisztika felvirágoztatásának ügyét szolgálja. Stíluskutató csoportját

az ELTE Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszékének e diszciplína iránt érdeklődő, azt művelő tagjaiból 1970-ben hozta létre, majd 1980-ban kibővítette a többi magyarországi egyetem és főiskola oktatóival, illetve az MTA Nyelvtudományi Intézetének néhány kutatójával. Azóta a csoport taglétszáma egyre gyarapodik, jelenleg mintegy harminc tagot számlál, s örömmel lehet felfedezni benne a magyar stiliztika kiválóságai mellett kivételes felkészültségű és sokat ígérő tehetségu fiatalokat. — A kutatócsoport fő tevékenységi formája a havi rendszerességgel tartott vitaulés — ezeken egy-egy, a tagok által készített műhelytanulmány megbeszélése zajlik le, amellet konferenciák és tanulmánykötetek jelzik a munka eredményeit. A csoport több tagja önálló monográfiával, gyűjteményes kötetel is jelentkezett. (Erről részletesen: SZATHMÁRI, Bevezetés. A kötetről és a stiliztika jelenlegi helyzetéről. In Stiliztika és gyakorlat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 7—12; a jelen kötetben: KESZLER BORBÁLA, Köszöntő; SZATHMÁRI, Konferenciánkról.). — Működésének jelenleg folyó ciklusában a kutatócsoport az alakzatok stiliztikai-retorikai kutatásával foglalkozik, megindította „Az alakzatok világa” című füzetsorozatot, s a jelen kötet a 2001-ig elért eredményekből ad ízelítőt a 2001 októberében rendezett konferencia előadásainak, illetve ezek írott változatának közlésével. Ízelítőt, mivel az előadások jó része nagyobb, monografikus igényű, készülöben levő munkálatok részeredményeit tartalmazza, illetve a konferencia szükségképpen szükre szabott idejéhez próbál alkalmazkodni.

A konferencia témája meghatározza a kötet homogenitását, ehhez, az alakzatok kérdéskörének vizsgálatához csaknem minden szerző alkalmazkodik; egyébként a csoport munkájában soha nem volt követelmény egységes elméleti alap követése vagy azonos módszertani keret alkalmazása, nincs ezért minden tanulmányban egység a terminológiahasználatban és a fogalomértelmezésben — például a *retorizáltság* esetében — sem; a *komplex alakzat, alakzategyüttes, alakzattársítás* — és R. MOLNÁR EMMA gondolatébresztő és remélhetőleg megtermékenyítő *alakzattársulás-a* — feltehetően rokon fogalmat hordozó terminusok mindegyike előfordul a kötetben, pontos különbségtétel nélkül. Ez nem jelenti azt, hogy — a kutatók belső készítése és a vitaulések ösztönző hatása folytán — ne törekedné csaknem minden szerző munkájának kellő elméleti megalapozására. S bár a kötet elsősorban elemzéseket tartalmaz, legjelentősebb tanulmányai között vannak szigorú értelemben véve fontos elméleti kérdéseket tárgyaló gondolatmenetek (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, KOCSÁNY PIROSKA, NAGY L. JÁNOS előadása); mások elemzésüket tartalmában és terjedelmében jelentős elméleti körüljárás keretében végzik el (SZATHMÁRI ISTVÁN, GÁSPÁRI LÁSZLÓ, EÖRY VILMA, Cs. JÓNÁS ERZSÉBET, PETHŐ JÓZSEF); egy tanulmány fogalom-, illetve tudománytörténeti áttekintést nyújt (CZETTER IBOLYÁÉ), s egy résztéma példásan alapos és gazdag feldolgozását végzi el SZIKSZAINÉ NAGY IRMA dolgozata. — A továbbiakban az előadásokat a kötetben alkalmazott alfabetikus sorrendben ismertetem röviden.

BODA I. KÁROLY és B. PORKOLÁB JUDIT „Sajátos jelentésalakzatok Radnóti nyelvén” címmel az „Újhold” című kötet két versét (Mint a bika; Kortárs útlevélre) vizsgálja az adiectio alakzatai — *geminatio, reduplicatio, radiatio, chiasmus* — szerepére, a lelkiállapot kifejezésére koncentrálva. Az „Újhold” alapján készített konkordancia lehetőséget nyújt annak vizsgálatára, hogy az elemzett költemények kulcsszavai milyen kontextusokban fordulnak elő. Értékes megfigyelés az alliterációk és a vers zenei komponáltsága összefüggésének kimutatása.

Összehasonlító (kontrasztív) stiliztikai kutatást végez Cs. JÓNÁS ERZSÉBET *Csehov drámák magyar műfordításainak* összevetésével. A kognitív nyelvészet és a multidiszciplináris szövegtan elméleti alapján állva kutatási feladatként jelöli ki a drámai művek poétikai szövegtanának és stiliztikájának, a dialógus mint önálló beszédműfaj tipológiájának kidolgozását, a spontán és a művészi szövegbeli dialógus összevető vizsgálatát, majd a dialógus tipikus alakzataival foglalkozik (aszüneton, ellipszis — ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a grammatikai okból, szintaktikai különbségekből eredő ellipszist a fordítás nem tudja teljesen visszaadni, a gondolatükröző ellipszist azonban hűen követik a magyar fordítók —, a kommunikatív közbevetések mint adjekciós alakzatok stb.). A társalgási maximák ugyanolyan stílusértékkel épülnek

be a műfordítások szövegébe, mint Csehovéba. Az elemzés — Kosztolányi fordításai kapcsán — foglalkozik az indázó szerkezetekkel mint a szecesszióra jellemző mondat szerkezeti típussal. Elbert János fordítását bőbeszédűnek, Spíró Györgyét szűkszavúnak tartja, a mai színház mozgásra koncentrálnak megfelelően.

CZETTER IBOLYA az alakzatokkal kapcsolatos fogalom- és tudománytörténeti áttekintése hangsúlyozza, hogy az alakzatok megközelítése inter-, sőt multidiszciplináris: több mint hetven tudományág foglalkozott velük, közülük számunkra a legfontosabbak a pragmatika, a szemantika, a lexikológia, a textológia, a hermeneutika, az interpretációelmélet. A tanulmány összefoglalja az antik (görög, latin), a középkori, a klasszikus francia, a neoretorikai, a magyar retorikai és stíluselméleti szakirodalom figura- és trópuselméletét egészen a kognitív indítatású metaforaelméletig. A szerző bevallott célja, hogy a történeti megközelítés által követhetővé váljék a folyamat, „amely az alakzatok eszközzerepétől (egyúttal formális vizsgálatától) a szövegben, a nyelvhasználatban betöltött komplex funkciójukig (a használatközpontúságig) vezetett el”.

EÖRY VILMA az explikatív összehasonlító szöveginterpretáció módszerének kidolgozásával teoretikus célt kíván megvalósítani. Prekonceptiója: a retorizáltság mértékével egyenes arányban nő az alakzatok, alakzattársulások szerepe. Retorizált szövegnek a formai sajátosságok szerint konstruált — irodalmi vagy nem irodalmi — szöveget tartja. Az elemzés céljára kiválasztott szövegpéldányok: egy-egy kishír, glossza és prózában írt lírai vallomás; utóbbi képviseli az irodalmi szövegtípust. Szövegszinten realizálódó alakzatokat vizsgál, s elemzésével igazolja, hogy a nem irodalmi és az irodalmi szövegek különböznek abban, hogy jellemző-e rájuk az egész szöveget strukturáló alakzatok, alakzattársulások jelenléte. Az irodalmi szöveg — állapítja meg — az alakzatok által nemcsak szerkesztettebbé, hanem többsíkúvá is válik.

Nagy Gáspár-költeményekhez fűz kommentárokat, a retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységek grammatikai szerveződését vizsgálva GÁSPÁRI LÁSZLÓ; melynek során valójában a választott költemények sokatmondó stilisztikai elemzését és interpretációját végzi el. Elméleti megállapítása: az alakzatokat megjelenítő nyelvi struktúrák pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei, s a nyelvi megformált komplex alakzategyüttes kijelöli az értelmezés lehetőségeit.

Egy Sinka-kisregényben (Kadocsa, merre vagy?) vizsgálja HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET a z ismétlés nyelvi-pragmatikai rétegeit; tanulmánya egy nagyobb elemzés részlete. A dolgozat jelzi a kutatás menetét: a pragmatikai összetevők közé sorolja az antitézis megnyilvánulásait a szereplők közti viszony, a valóság és az álom ellentéte tekintetében, a főhős személye kettősségében, a kettős műfajból (líriko-epikus naplóregény) eredő sajátosságokban; ezeket a szűkebben értelmezett nyelvi és stílári alakzatok elemzése követi. A tanulmány fő kérdése: az ismétlés alakzatai a sinkai írásművészet, esetleg a népies költői stílus fő formateremtő elve-e, vagy még tágabban értelmezhető nyelvi-gondolkodásbeli princípium.

A mondat szerkezetben rejlő expresszivitást kutatja JENEI TERÉZ Babits Mihály „Odysseus és a szirének” című novellájának vizsgálatával. A lírai novella mondatstilisztikai vonatkozásait a funkcionális stilisztika szemléletmódja szerint elemzi, kvantitatív módszerrel is összevetve a narratív közlésekben, a dialógusokban és a monológokban előforduló mondat szerkezeti típusokat, s megállapítja, hogy a lírai novella mondat szerkezeteiben kimutatható az a szövegbeli kettősség, amely az „odüsszeuszi dilemmá”-ból ered: a csábító szirénvilág szövegeiben a laza konstrukciójú, anakoluthiás szerkezetek a meghatározók, míg a Pénélopé-szeretet állandósága és folytonossága nyugalmat, kiegyensúlyozottságot áraszt, s ez tirádszerű periódusok megjelenéséhez vezet a szövegben.

KABÁN ANNAMÁRIA Petőfi „Egy gondolat bánt engemet” című költeménynek részletes és átlagos elemzésével a mű gondolati elrendezését és formai megoldásait a vers funkcionális mondatperspektívájának, a mondatok ritmikái és hangsúlyviszonyainak, valamint lo-

gikai szerkezetének összefüggésében vizsgálja. Igazolja, hogy makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt az ellentét a költemény fő szövegszervező ereje.

Csoóri Sándor „Kezemben zöld ág” című kötetének ismétléseit kívánja stiláris szempontból elemezni KINCSES KOVÁCS ÉVA írása. Makroszinten a fő motívumok ismétlésszerkezetét körforgásszerűnek látja, mikroszinten a kulcsszavak „centripetális és centrifugális” mozgását tartja lényegesnek. A dolgozat bevezetőjében aránytalanul nagy teret szentel a költővel kapcsolatos irodalmi — részben szubjektív — megállapításai kifejtésének.

KOCSÁNY PIROSKA gondolatokban gazdag, „Az enallagé kettős természete” című tanulmánya szintaktikai és szemantikai enallagét különböztet meg. Elméleti igényű és jelentőségű megállapításaival új megvilágításba helyezi nemcsak az enallagé fogalmát és tipizálását, hanem ezt az alakzatot a metafora (szinesztézia) — metonímia megértési stratégiái szerint magyarázza, ezzel kapcsolatot teremt közöttük, illetve új lehetőséget villantva fel az átvitelek finomabb kategóriáinak létrehozásához. Nagyon várjuk a gondolatmenet folytatását.

Az „Országépítő” című Kós Károly-regény alakzatait vizsgálja KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES az archaizálásában betöltött szerepük szerint. A szerző a regény szövegében felfedez jellegzetes alakzattáruási formákat (közölés halmozással, ismétlés chiazmus-sal). Fontos kérdéseket fogalmaz meg: az alakzatok egyszerű vagy variációs ismétlésekor figyelembe kell-e venni terjedelmi korlátokat; mely alakzatokkal kapcsolatban lehet felvetni az archaizálás kérdését; feltételezhető-e bizonyos alakzatok genetikai rokonsága stb. A témával a szerző látható élvezettel és lendületesen foglalkozik, a kérdései további kutatásra ösztönöznek.

A hiperkorrekciót mint stíluseszközt vizsgálja MINYA KÁROLY Parti Nagy Lajos „giccsgregényében” (Sárbogárdi Jolán: A test angyala). TOLCSVAI NAGY GÁBOR megállapításából kiindulva („a nyelvprobléma a stílusrétegeztségben megragadható stílusrételem által” válik megfoghatóvá) a szövegek elemzését a kitágított hiperkorrekció-fogalom köré csoportosítja, ide sorolva a helyesírási és nyelvhelyességi hibák hiperkorrekciós lehetőségeit: a magán- és mássalhangzók megnyúlásának hibás jelölését, a hasonulás „téves visszautését”; a kételemű összetett szavak kötőjeles írását, a hibás nagybetűs kezdést, idézőjelezést, az idegen szavak hibás írását; a *-ban/-ben* hiperkorrekciós használatát, a szóláskeveredéseket, a képzavart, a stílustörést stb. Bár a tanulmány nem fejt ki, hogyan kapcsolódik az alakzatok kérdésköréhez, mégis hasznos része a kötetnek: a posztmodern szövegek elemzése fontos és nem is könnyű feladat.

N. LŐRINCZ JULIANNA Petőfi-versekben vizsgálja az alakzatokat és alakzattársításokat, alapos mikroelemzést nyújtva „A téli esték”, valamint „A völgy és a hegy” szövegén; összetveti ezek alakzatait a rokon versek hasonló megoldásaival. Az elemzés utal a Petőfi egész költészetét átszövő motívikus ismétlésekre — túllépve ezzel a mikroelemzésen —, s rámutat, hogy a költő prózai műveiben megjelennek a versekből jól ismert motívumok (az „Úti jegyzetek”-ben: Kárpátok — Alföld). A szerző kutatja a kombinációk lehetőségeit.

NAGY L. JÁNOS „A költői retoricitás fogalmához” címen közreadott gondolatmenete láthatóan egy nagyobb igényű, monografikus mű egyik elméleti fejezete. A szerző a retorizáltság hagyományos és modern irodalomtudományi fogalmából indul ki, s rendszeres feldolgozását végzi el a kérdés elméleti és tudománytörténeti vonatkozásainak. Ezek: az alkotó, a szöveg, a befogadó viszonyának különféle értelmezéseit — az irodalmiság és a retoricitás viszonyát; a szemiotikai textológia interpretációs modelljét — bemutatva szól arról, hogy PETŐFI S. JÁNOSnak mind a dominánsan verbális, mind a multimediális szövegekre kidolgozott elméletében a fizikai jelhordozó formai felépítésére és a nyelvi-jelentéstani formai felépítésére egyaránt jellemzők a retorikai eszközök. Fontos kérdés, hogy meddig terjedhet a multimediális szövegek elemzésében (verbális—zenei; verbális—képzőművészeti stb. elemek együttes előfordulásakor) a nyelvész-filológus kompetenciája. A tanulmány foglalkozik a poéticitás és a retoricitás egymásra vonatkozásával, s végső következtetése: a költői retoricitás egyesíti a költőiséget és a retorikusságot, azaz az irodalmi szövegvizsgálatban — a szerző meggyőződése szerint — „alapozhatunk a poétikainak és

a retorikainak összhangjára, egyenrangúságára és hierarchiájára, a tényezők aktuálisan érvényes(ülő)íthető szerepére”.

N. VARGA ANDREA „A figura etymologica Gyöngyösi István költészetében” című dolgozatában a klasszikus grammatika alapján részletező rendszerezését alakítja ki a szóban forgó nyelvi alakulatnak, s ennek fogalmait nagy biztonsággal használja. Ez a grammatikai és stilisztikai felfogás mindamellett konzervatívabb a jelenleg használatos kézikönyvekénél. A szerző érdeme, hogy a figura etymologica vizsgálatát összekapcsolja más alakzatok elemzésével a vizsgált Gyöngyösi-művekben, s ezzel a XVII. századi költő nyelvi fantáziájának gazdagságát mutatja be.

PETHŐ JÓZSEF Krúdy „Tájékoztató” című írásának szövegstilisztikai elemzéséhez nyújt átgondolt szempontrendszert a koherencia és az adjekció összekapcsolásával. Szilárd nyelv- és stíluselméleti alapból indul ki (funkcionális szemlélet, pragmatika, dialogicitás, szövegközpontúság); értelmezi a koherencia fogalmát, majd azt a nem könnyen megválaszolható kérdést teszi fel, mi tekinthető szövegnek, szövegegésznek, illetve autonóm részszövegnek. A tanulmány részletesen vizsgálja a Krúdy-szöveg mezoszerkezeti egységeit, megállapítja, hogy az adjekció Krúdy művészetére jellemző stílusa, s mintát ad a halmozás interdiszciplináris vizsgálatára. Elemzésének eredményeként a „Szindbád ifjúsága” című kötetet összefüggő műnek tartja.

Szomorgy Dezsőnek talán legjobb művében, a „Párizsi regény”-ben elemzi R. MOLNÁR EMMA az alakzattársulásokat és az ironia nyelvi megjelenítését. Az alakzattársulás a szerző által szerencsésen megtalált fogalom és műszo; érdemes volna további kutatásokat végezni fogalmával, típusaival, kombinációs lehetőségeinek rendszerezésével kapcsolatban. A tanulmány szerzőjének Szomorgy-elemzése a regény legfontosabb és legjellemzőbb stílárius vonásait emelve ki a mű jellegét az ironia és a gúny jelenlétével határozza meg: azáltal válik a mű ma is élvezhetővé, hogy alaphelyzete ironikus. A legjellemzőbb részleteket kiemelve invenciózusan elemzi az alakzattársulásokat, ezzel mutatja be, hogy Szomorgy több dimenzióban képes láttatni az éppen aktuális témát.

SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmánya: „Az alakzat mint szövegszervező elv Márai Halotti beszéd című versében” a stilisztikai elemzés mintapéldáját nyújtja. Bevezetésképpen bemutatja, értelmezi, rendszerezi az általa használt fogalmakat, mindig a vizsgált szövegre és szerzőjére való tekintettel. (A stílus tágabb értelmezése: Márai szerint „a stílus világkép is”). A szövegszervező erő, a stíluskohézió fogalmának tisztázását követően a tanulmány felépítéséről szerzünk információkat: az alakzatok közül a mondaton túlmutató jelenségeket, majd a szöveg egészére kiható eszközöket vizsgálja. A szerző az alakzatok funkciójának részletezését követően megállapítja, hogy az ellentét (antitézis vagy kontraszt) az egész verset átfogó alakzat. Részletesen, sokszíniúen elemzi az ellentét típusait és funkcióit s a paralelizmussal való összefonódását. Az ellentét szövegszervező elve is a műnek — állapítja meg —, nemcsak az alapstruktúrában, hanem a nyelvnek minden szintjén fellelhető. Szathmári tanár úr tiszteletre méltó szerénységgel rendszeresen hivatkozik (itt és más műveiben is) a stíluskutató csoport tagjainak — azaz tanítványainak — műveire, eredményeire.

Aprónak látszó résztermében rejlt lehetőségeket fedezett fel és vizsgálta meg a kérdéskört szellemes és rendkívül alapos módon SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, amikor új és önálló kérdésfeltevéssel dolgozta ki a „miért”-ek stilisztikáját és retorikáját, folytatva ezzel a tanulmánnyal a retorikai kérdésre irányuló eddigi kutatásait. A tanulmány igazolja, hogy az ilyen, részletező, rendszerező, leíró stilisztikának megvan a létjogosultsága és szükségessége, főként a felsőoktatás vennie nagy hasznát. A dolgozat összefoglalja a *miért* kérdő névmással alkotott retorikai kérdések legfontosabb tudati átváltási műveleteit, implikált ekvivalens jelentéseit. Elemzi a kérdés—felelet kérdésalakzat megjelenését szövegtípusonként, s igazolja, hogy az ilyen kérdések szövegbe épülése struktúráképző elem, a retorikai kérdések halmaza retorikussá teszi a szöveget.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR jelentős elméleti tanulmánya az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozását dolgozza ki. Kiindulása szerint a nyelvtudomány ma is az ókori — nem egységes nyelvfelfogásra épített — retorikát alkalmazza, a klasszikus retorika alapján az alakzatoknak nincs egységes rendszerük, osztályozásuk ilyen alapon szinte lehetetlen feladat. Ezen az ellentmondáson a pragmatika és a kognitív nyelvészet segíthet, a kérdéskör elméleti alapú újraértelmezésével. Ha az alakzatok vizsgálatába bevonják a kutatók a kognitív keretet, nemcsak a szerkezetre, hanem a műveletre is tekintettel vannak: a kognitív paradigma szerint az alakzat egyszerre művelet és szerkezet. — A szerző az eddigi alakzatrendszeresek fő buktatóit az átalakító eljárások nem pontos jellemzésében és a nyelvi szintek következtelenségében, heterogenitásában látja (például a hang, a szó, a mondat nem azonos alapon megítélhető nyelvi egység; a „gondolat-alakzat” kapcsán pedig felmerül, hogy a „gondolat” nem nyelvi jelenség). Az alakzatelméletek többségében strukturális, jelentéstani és pszichológiai szempontok keverednek. Kognitív keretben azonban egyesíthetők a fenti szempontok. LANGACKER szerint a nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség — az absztrakció/sematizáció és kategorizáció — által válik lehetővé. A szerző leírja a főnév és az ige prototipikus változatát a LANGACKER-féle kognitív keretben. A leírt szemantikai alapelveknek megfelelően jönnek létre a nagyobb kompozitumok, az összetettebb szerkezetek. Az alakzatok jó része összetett kategóriákkal kapcsolatos műveletek eredménye. A kognitív műveletek alakzatformáló jellegének részletesebb vizsgálata — állapítja meg a tanulmány szerzője — folytathatja az általánosabb műveletelméleti kérdések megfogalmazását, illetve az alakzatok klasszikus megközelítéséből eredő ellentmondások elhárítását.

A kötet sokszínűségéből, a szerzők változatos kérdésfeltevéseiből és problémamegoldásai-
ból is kiderül, hogy az alakzatok retorikai-stilisztikai szempontú és célú kutatása még nem ért nyugvópontra, bár számottevő eredményei vannak, olyanok, amelyek máris hasznosíthatók a további kutatásban és az oktatásban egyaránt. Bízunk benne, hogy a csoport jelenleg folyó kutatási ciklusában jelentékeny eredményekkel gazdagítja az alakzatokról való tudásunkat mind az alakzatok rendszerét, mind elméleti és gyakorlati megközelítésüket illetően.

V. RAISZ RÓZSA